

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ-ΣΟΛΩΜΗ

## Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΚΑΒΑΦΗ<sup>1</sup>

Ως γνωστόν, από τον 11<sup>ον</sup> αιώνα<sup>2</sup> και εντεύθεν, η εκκλησία και η ελληνική παιδεία συνεορτάζουν την 30<sup>η</sup> Ιανουαρίου τους στυλοβάτες της Ορθοδοξίας, τους πνευματικούς πατέρες και οικουμενικούς διδασκάλους του ελληνικού έθνους: τον ουρανοφάντη Βασίλειο, τον θεολόγο Γρηγόριο και τον χρυσορρήμονα Ιωάννη.

Στο πρόσωπό τους, στα συγγράμματά τους και στον ενάρετο βίο τους ο ελληνισμός ανακάλυψε το σύμβολο του συγκερασμού της «θύραθεν» σοφίας με την χριστιανική διδασκαλία, της φιλοσοφίας με την χριστιανική πράξη. Σύνθημά τους τα λόγια του σοφού Ωριγένη: «γυμνάσιον μεν της ψυχής την ανθρωπίνην σοφίαν, τέλος δε την θείαν»<sup>3</sup>.

Στον περιορισμένο χρόνο αυτής της ομιλίας εισηγούμαι:

Πρώτο, να εστιάσουμε την προσοχή μας σε ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του 4<sup>ου</sup> μ.Χ. αιώνα: «χριστιανισμός και ελληνισμός εν αντιθέσει και συνθέσει», – ας μου επιτραπεί ο

<sup>1</sup> Το παρόν κείμενο εκφωνήθηκε ως λόγος στη Λεμεσό στις 28 Ιανουαρίου 2002 με πρόσκληση των τριών εκπαιδευτικών οργανώσεων Κύπρου ΟΕΛΜΕΚ, ΠΟΕΔ και ΟΛΤΕΚ κατά τον επίσημο εορτασμό προς τιμή των Τριών Ιεραρχών και των Ελληνικών Γραμμάτων. Το κείμενο εδώ παρατίθεται με τις σημαντικότερες βιβλιογραφικές παραπομπές.

<sup>2</sup> Βλ. Ν.Π. Μπρατσιώτη, «Οι Τρεις Ιεράρχαι και το Νόημα της Εορτής των δια το Έθνος», *Εκκλησία* 7 (1990), σ. 237.

<sup>3</sup> Βλ. Δ.Σ. Μπαλάνου, *Οι Τρεις Ιεράρχαι και η Εποχή των*, Αθήναι 1926, σ. 3.

δανεισμός της φράσης αυτής από τον Παναγιώτη Μπρατσιώτη<sup>4</sup>.

Δεύτερο, να εξετάσουμε το θέμα αυτό μέσα από τον ποιητικό λόγο του Κωνσταντίνου Καβάφη – «ποιητή ιστορικού»<sup>5</sup> – για να ξεφύγουμε από την πεπατημένη.

Έχω την εντύπωση ότι ο Μέγας Βασίλειος θα ενέκρινε το εγχείρημα αυτό, διότι στην ομιλία του *Προς τους Νέους*, όπως αν εξ *Ελληνικών Ωφελούντο Λόγων* υπερασπίστηκε με σθένος ποιητές όπως τον Ησίοδο και τον Όμηρο, που δέχθηκαν τα πυρά της κριτικής τόσο των εθνικών όσο και των χριστιανών. Στη συγκεκριμένη ομιλία ο Μέγας Βασίλειος παραχωρεί πρωτοκαθεδρία στην ποίηση διακηρύσσοντας «πάσα μεν η ποίησις τω Ομήρω αρετής εστιν έπαινος»<sup>6</sup>.

Η ποιητική χαρτογράφηση του 4<sup>ου</sup> μ.Χ. αιώνα από τον Κωνσταντίνο Καβάφη είναι, κατά τη γνώμη μου, άκρως ενδιαφέρουσα. Η θεματολογία της διαχρονική και επίκαιρη: η σχέση παρελθόντος-παρόντος, ακμής-παρακμής, εθνικής ταυτότητας-πολυπολιτισμικής κουλτούρας. Τα θέματα αυτά ήσαν και είναι επίκαιρα για τον ελληνισμό που δικαίως υπερηφανεύεται για την τρισχιλιετή ιστορία του και την ενότητα της γλώσσας του.

Η κάθε γενεά ή εποχή είναι εκ των πραγμάτων αναγκασμένη να κάνει τις δικές της επιλογές και να λέγει –«το μεγάλο Ναι ή το μεγάλο το Όχι»<sup>7</sup>– βιώνοντας έτσι τις συνέπειες της επιλογής της.

Η εποχή των τριών πατέρων της εκκλησίας μας, όπως επισημαίνει και ο Δημήτρης Μπαλάνος<sup>8</sup>, υπήρξε μια εποχή πολυτάραχη με κύρια χαρακτηριστικά τους εμφύλιους πολέμους των διαδόχων του Μεγάλου Κωνσταντίνου, τις πολιτικές στάσεις και ραδιουργίες, τις αιρέσεις και θρησκευτικές αντι-

<sup>4</sup> Π.Ι. Μπρατσιώτη, *Χριστιανισμός και Ελληνισμός εν Αντιθέσει και Συνθέσει*, Αθήναι 1967.

<sup>5</sup> «Εγώ είμαι ποιητής ιστορικός» βλ. Α.Γ. Λεωνίτη, *Καβαφικά Αυτοσχόλια*, Αθήνα 1977, σ. 19.

<sup>6</sup> Μέγα Βασιλείου, «Προς τους Νέους, όπως αν εξ *Ελληνικών Ωφελούντο Λόγων*», *ΕΠΕ* (7, 328).

<sup>7</sup> Βλ. ποίημα *Che Fece ...il Gran Rifiuto* (1899/1901).

<sup>8</sup> Βλ. Δ.Σ. Μπαλάνου ό.π.

παραθέσεις καθώς και τον εκφυλισμό των ηθών και αξιών.

Η αντιπαλότητα των δύο εν αντιθέσει ιδεολογιών – ελληνισμού και χριστιανισμού– επηρέαζε τόσο τα εκκλησιαστικά όσο και τα πολιτικά δρώμενα καθώς και την καθημερινή ζωή της ελληνόφωνης Ανατολής. Κάτω από τον ένα ή τον άλλο μανδύα διεπράττοντο εγκλήματα και φόνοι, εσυλούντο εκκλησίες και ναοί. Η αντιπαλότητα ήταν πάντοτε παρούσα, στο προσκήνιο ή στο παρασκήνιο –σε έξαρση ή υποβόσκουσα– για τέσσερις αιώνες.

Σ' αυτή την πολυτάραχη εποχή έζησαν και μεγαλούργησαν οι τρεις μύστες της Ορθοδοξίας. Έζησαν βίο ενάρετο. Επιδόθηκαν σε αγαθοεργίες. Έγραψαν θεόπνευστο έργο. Η Θεία Πρόνοια, όμως, επεφύλασσε στους τρεις ιεράρχες ένα ρόλο με εθνικές και οικουμενικές διαστάσεις: το ρόλο του αρχιτέκτονα της σύνθεσης των δύο στοιχείων η αντιπαράθεση των οποίων ταλαιπώρησε αφάνταστα το Βυζάντιο.

Η αντίθεση χριστιανικού ήθους και ελληνικού πνεύματος έκανε την εμφάνισή της από τα πρώτα βήματα της νέας θρησκείας. Ανάμεσα σ' αυτούς που τηρούσαν επιφυλακτική στάση, ή και απέρριπταν τελείως την ελληνική σοφία, υπήρχαν και αξιόλογοι εκκλησιαστικοί άνδρες. Ορισμένοι ήσαν φανατικότατοι εχθροί και απηνείς διώκτες παντός ελληνικού στοιχείου<sup>9</sup>.

Ας θυμηθούμε τις παραινέσεις

–του Αποστόλου Παύλου *Προς Κολασσαείς*: «έχετε τα μάτια σας ανοιχτά, μη σας διαρπάσει κανένας ως λάφυρο μέσω της φιλοσοφίας»<sup>10</sup>.

–του χριστιανού φιλόσοφου Τατιανού *Προς Έλληνες*: «παν το εν δόξη κείμενον, ανθρωπίνη παραιτούμεθα» δηλαδή «αποφεύγουμε οτιδήποτε στηρίζεται στην ανθρωπίνη γνώμη»<sup>11</sup>.

Επισημαίνουμε ακόμη πως και ο επίσκοπος Σαλαμίνας Επιφάνιος απέδιδε τα λάθη του Ωριγένη στην Κλασική

<sup>9</sup> Βλ. Α.Β. Γιαννικόπουλος, *Ο Ρόλος του Μεγάλου Βασιλείου στη Συμφιλίωση Ελληνισμού-Χριστιανισμού*, Αθήνα 1991, σσ. 7-8.

<sup>10</sup> Αυτ., σ. 29.

<sup>11</sup> Αυτ., σ. 8.

Γραμματεία: «τυφλώθηκε από την Ελληνική παιδεία»<sup>12</sup>.

Αναμφίβολα υπήρξαν και οι υποστηρικτές της «έξωθεν» παιδείας οι οποίοι πίστευαν στην αρμονική συνύπαρξη των δύο στοιχείων<sup>13</sup>. Η πρώτη σημαίνουσα προσπάθεια γίνεται τον 2<sup>ο</sup> αιώνα με τον φιλόσοφο και μάρτυρα της εκκλησίας μας Ιουστίνο. Ο Ιουστίνος αναφέρεται στο «σπερματικό» λόγο και θεωρεί αγίους τους αρχαίους φιλοσόφους Ηράκλειτο και Σωκράτη.

Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς στους *Στρωματείς* του γράφει χαρακτηριστικά: «Μία και μοναδική είναι η οδός της αλήθειας. Σ' αυτή όμως, όπως ακριβώς σε αιώνια ρέοντα ποταμό, χύνονται τα ρυάκια κι από τις δύο πλευρές της». Ο Κλήμης θεωρεί την κλασική παιδεία ως συνέχεια της Παλαιάς Διαθήκης, υποστηρίζοντας ότι «από τον Μωϋσή παρέλαβαν οι φιλόσοφοι» και θεωρεί τον Πλάτωνα «Μωϋσὴν αττικίζοντα»<sup>14</sup>.

Σημαντικό συμφιλωτικό ρόλο έπαιξαν επίσης ο χριστιανός λόγιος Ωριγένης, ο Γρηγόριος ο Νύσσης, αδελφός του Μεγάλου Βασιλείου και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς Ευστάθιος και Σωκράτης.

Μετά από δεκαέξι αιώνες, ο Αλεξανδρινός ποιητής Κωνσταντίνος Καβάφης, που ήταν βαθύς γνώστης τόσο της ελληνιστικής όσο και της βυζαντινής ιστορίας, μετουσίωσε τις αντιφάσεις της ελληνόφωνης Ανατολής, μέσω της ποίησης, σε διαχρονικούς και πανανθρώπινους προβληματισμούς<sup>15</sup>. Έτσι, οι θεολογικές διαμάχες, οι εμφύλιοι σπαραγμοί, η εξαθλίωση των ηθών και αξιών, οι συγκρούσεις για αυτοκρατορικούς θρόνους και επισκοπικούς θώκους, παρεμβάλλονται έμμεσα αλλά δηκτικά στο ποιητικό έργο του Καβάφη.

Τα ιστορικά ποιήματα ή καλύτερα, κατά τον Γιώργο

<sup>12</sup> Αυτ., σ. 8.

<sup>13</sup> Αυτ., σσ. 8-10.

<sup>14</sup> Αυτ., σ. 9.

<sup>15</sup> Ο Καβάφης ενδιαφερόταν τόσο για τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους όσο και για τη βυζαντινή περίοδο όπως μαρτυρούν οι τρεις θεματικοί κατάλογοι των πρώιμων ποιημάτων του: *Αρχαίαι Ημέραι*, *Αι Αρχαί του Χριστιανισμού* και *Βυζαντιναί Ημέραι*.



Σαββίδη, τα ιστοριογενή και τα ιστορικοφανή ποιήματα<sup>16</sup> του Καβάφη καλύπτουν τη σχέση ελληνισμού-χριστιανισμού σε όλο της το φάσμα. Μόνο από τον 4<sup>ο</sup> αιώνα ο Αλεξανδρινός ποιητής εμπνεύσθηκε τριάντα ποιήματα ή ατελή στιχουργήματα, των οποίων ο σκηνικός χώρος είναι οι κοσμοπόλεις της περιφέρειας του ελληνισμού όπως η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Σιδώνα.

Από τα τριάντα αυτά ποιήματα, τα δώδεκα αντλούν τη θεματογραφία τους από το βίο του Ιουλιανού του γνωστού ως Παραβάτη ή Αποστάτη (332-363)<sup>17</sup>. Ο Ιουλιανός, μαζί με τον Μέγα Βασίλειο και τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, μαθήτευσε στη ρητορική σχολή του περίφημου σοφιστή Προαιρέσιου «εις τας χρυσάς Αθήνας».

Ο Καβάφης συνθέτει το 1895 το πρώτο του ποίημα με αναφορές στον 4<sup>ο</sup> αιώνα, που τιτλοφορείται *Γνωρίσματα*. Σ' αυτό το ποίημα ο ποιητής συμφωνεί με τον ρήτορα Ιμέριο, που διδάξε τους δύο ιεράρχες Βασίλειο και Γρηγόριο, και πιθανώς τον Ιουλιανό, ότι η Αθήνα έχει ως γνώρισμά της τον «Άνθρωπον» και τον «Λόγον»:

...καρπός δε τήσδε της πόλεως λόγος και άνθρωπος<sup>18</sup>.

Η αμφιλεγόμενη φυσιογνωμία του Ιουλιανού απασχόλησε τον ποιητή για τριάντα έξι ολόκληρα χρόνια. Το πρώτο

<sup>16</sup> Τους όρους «ιστοριογενή» και «ιστορικοφανή» μεταχειρίζεται ο Γ.Π. Σαββίδης στα σχόλια του στους δύο τόμους *Κ.Π. Καβάφη, Τα Ποιήματα*, Αθήνα 1991.

<sup>17</sup> *Ο Ιουλιανός εν ταις Μυστηρίοις* (1896), *Αθανάσιος* (1920), *Ο Επίσκοπος Πηγάσιος* (1920), *Πρώτα ο Ματθαίος, Πρώτα ο Λουκάς* (1920), *Ο Ιουλιανός Ορών Ολιγωρίαν* (1923), *Η Διάσωσης του Ιουλιανού* (1923), *Ο Ιουλιανός εν Νικομηδεία* (1924), *Hunc Deorum Templis* (1926), *Μεγάλη Συνοδεία εξ Ιερών και Λαϊκών* (1926), *Ο Ιουλιανός και οι Αντιοχείς* (1926), *Ουκ Έγνων* (1928), *Εις τα Περίχωρα της Αντιοχείας* (1933).

<sup>18</sup> Η επιγραφή στο ποίημα *Γνωρίσματα* (1895) ανήκει στο ρήτορα Ιμέριο (π.310-390): «Άλλων μεν γαρ άλλαι χώραι καρπών τε και τόκων εύφοροι ίππος δεικνύει τον Θεσσαλόν....καρπός δε τήσδε της πόλεως λόγος και άνθρωπος».

ποίημα του Καβάφη με θέμα τον Ιουλιανό γράφτηκε το 1896 με τίτλο *Ο Ιουλιανός εν τοις Μυστηρίοις* και το τελευταίο το 1932-ένα χρόνο πριν το θάνατο του ποιητή και τιτλοφορείται *Εις τα Περίχωρα της Αντιοχείας*. Αυτό είναι και το κύκνειο άσμα του<sup>19</sup>.

Οι χριστιανοί αφηγητές των ποιημάτων του Καβάφη αποδοκιμάζουν τον Ιουλιανό με ειρωνεία και σαρκασμό<sup>20</sup>. Το ποιητικό πορτραίτο του Ιουλιανού διανθίζεται με επίθετα, η καυστικότητα των οποίων συναγωνίζεται τους στηλιτευτικούς λόγους του Γρηγόριου του Ναζιανζηνού<sup>21</sup>. Το εγχείρημά του να αναβιώσει την αρχαία θρησκεία των Ελλήνων το 362 καταδικάζεται απερίφραστα και χαρακτηρίζεται ως

...αστείοι και στην σύλληψι και στην εφαρμογή<sup>22</sup>.

Οι λόγοι της αποδοκμασίας του Καβάφη γίνονται

<sup>19</sup> Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα άρθρα: G.W. Bowersock, "The Julian Poems of C.P. Cavafy", *Byzantine and Modern Greek Studies* 7 (1981), 89-104 και της Renata Lavagnini, "The Unpublished Drafts of Five Poems on Julian the Apostate by C.P. Cavafy", *Byzantine and Modern Greek Studies* 7 (1981), 55-88.

<sup>20</sup> Βλ. «ο ανόητος» *Ο Ιουλιανός εν τοις Μυστηρίοις* (1896), «το κάθαρμα» *Αθανάσιος* (1920), «ο Χριστιανός ηγεμονίσκος», «ο ψεύτης Χριστιανός ηγεμονίσκος» *Ο Επίσκοπος Πηγάσιος* (1920), «τα ελαφρά του Ιουλιανού» *Πρώτα ο Ματθαίος, Πρώτα ο Λουκάς* (1920), «τον Χριστιανομαθημένο» *Ο Ιουλιανός Ορών Ολιγορίαν* (1923), «ο μαρότατος, ο αποτρόπαιος Ιουλιανός» *Μεγάλη Συνοδεία εξ Ιερών και Λαϊκών* (1926), «τες περί των ψευδών θεών αερολογίες του,/ τες ανιερές περιαιτολογίες/ την παιδαριώδη του θεατροφοβία/ την άχαρι σεμνοτυφία του τα γελοία του γένοια» *Ο Ιουλιανός και οι Αντιοχείς* (1926), «ο κούφιος Ιουλιανός», «ο γελοιωδέστατος» *Ουκ Έγνων* (1928), «ο ανόσιος Ιουλιανός» *Εις τα Περίχωρα της Αντιοχείας* (1932/33).

<sup>21</sup> Η Renata Lavagnini αναφέρει ότι η φράση «ο πολύς φιλόσοφος Αύγουστος» στο ποίημα *Η Διάσωσις του Ιουλιανού* (1923) ανήκει στο Γρηγόριο το Ναζιανζηνό βλ. Κ.Π. Καβάφη, *Ατελή Ποιήματα* (1918-1923), επιμ. Renata Lavagnini, Αθήνα 1994, σ.170.

<sup>22</sup> Βλ. το ποίημα *Ο Ιουλιανός, Ορών Ολιγορίαν* (1923).

κατανοητοί εάν ανατρέξουμε στην ιστορία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου<sup>23</sup>. Γράφει ο Παπαρρηγόπουλος:

«Αλλ' ο Ιουλιανός ... ου μόνον απέκλεισε τους χριστιανούς αφ' όλων των ανωτέρων πολιτικών και στρατιωτικών αξιωμάτων, αλλά το έτι δεινότερον, απηγόρευσε αυτοίς την σπουδήν της γραμματικής, της ρητορικής, της ιατρικής και αυτών των ωραίων τεχνών, παραδούς άπασαν την εκπαίδευσιν εις τους εθνικούς σοφιστάς»<sup>24</sup>.

Ο φακός του ποιητή εστιάζεται με ιδιαίτερη προσοχή στην αρνητική και ψυχοφθόρο επίδραση που είχε η αντιπαλότητα τεσσάρων αιώνων στους νέους. Τα προβλήματα των νέων ήσαν γνωστά και στους τρεις ιεράρχες, οι οποίοι ασχολήθηκαν όλως ιδιαιτέρως με τη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας. Το παιδαγωγικό τους έργο είναι όντως αξιόλογο και διαχρονικό<sup>25</sup>. Για τον ιερό Χρυσόστομο η διαπαιδαγώγηση των νέων είναι άκρως σημαντική. Την εξισώνει με την ιερωσύνη:

«Το της διδασκαλίας και το της ιερωσύνης αξίωμα μέγα εστί και θαυμαστόν»<sup>26</sup>.

Η ακολασία επίσης και η παρακμή των ηθών στην ποιητική χαρτογράφηση του Καβάφη συναντάται τόσο στους εθνικούς όσο και στους χριστιανούς. Ο ιερός Χρυσόστομος στηλιτεύει στα κηρύγματά του την έκλυση των ηθών ανάμεσα στους χριστιανούς:

<sup>23</sup> Στη συλλογή των βιβλίων του Καβάφη υπάρχουν τόμοι του μνημειώδους έργου του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1865.

<sup>24</sup> Βλ. Ν.Π. Μπρατσιώτη 3 (1990), ό.π., σ. 91.

<sup>25</sup> Βλ. Αναστασίου Β. Αντωνοπούλου, *Οι Τρεις Μεγάλοι της Εκκλησίας Ιεράρχαι και της Οικουμένης Διδάσκαλοι*, Πάτριαι 1947, Φαίδωνος Ι. Κουκουλέ, *Οι Τρεις Ιεράρχαι ως Παιδαγωγοί*, Αθήναι 1959 και Χρυσάνθου Σ. Κυπριανού, «Παιδαγωγικά Απόψεις από τους Τρεις Ιεράρχας», *Δελτίον ΟΕΛΜΕΚ*, Λευκωσία 1968.

<sup>26</sup> Βλ. Κυπριανού, ό.π., σ. 48.

«την ιουδαϊκὴν παρανομίαν καὶ τὴν τῶν ἐθνῶν  
δυσσέβειαν υπερέβαλε τὰ ἡμέτερα...ὡς γελᾶσθαι  
τὰ ἡμέτερα παρὰ τῶν τῆς πίστεως ἀλλοτρίων»<sup>27</sup>.

Καὶ γιὰ τοὺς νέους τῆς εποχῆς τοῦ ἀναφωνεῖ ὁ θεῖος  
Ἰωάννης: «Πόση γὰρ, εἰπέ μοι, κακία ἐν τοῖς νέοις;»<sup>28</sup>.

Ὁ Ἀλεξανδρινὸς ποιητὴς καταγράφει τὴν ἔλλειψη  
οράματος καὶ ἀνάτασης ψυχῆς, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στοὺς νέους  
τοῦ 4<sup>ου</sup> αἰῶνα. ΓΙΑ παρὰδειγμα στο ποίημα *Τὰ Επικίνδυνα* (1911)  
τοῦ ὁποῦ ο χρονοχώρος εἶναι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἐπὶ εποχῆς τοῦ  
ἐμφύλιου σπαραγμοῦ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου,  
ὁ Μυρτιάς, Σύρος σπουδαστής, περιγράφεται ὡς

ἐν μέρει ἐθνικός κ' ἐν μέρει χριστιανίζων.

Ὁ Μυρτιάς ἔχει τὴν ψευδαίσθηση ὅτι δύναται νὰ διάγει  
βίον ἀκολασίας ἐνδίδοντας σὲ «ἠδονές», σὲ «ἀπολαύσεις  
...ὀνειρεμένες», «στες λάγνες τοῦ αἱματός [τοῦ] ὁρμές» ἀλλὰ  
ὅποτε τὸ θελήσει θὰ ξαναβρῖσκει «τὸ πνεῦμα [τοῦ], σαν πρὶν,  
ἀσκητικό».

Τὸ επικίνδυνον εἶναι πὺ νέοι τῆς εποχῆς αὐτῆς, σαν τὸν  
Μυρτία, θεωροῦν εὐκόλη ἢ καὶ φυσιολογικὴ τὴν ἀλλαγὴ ἀπὸ  
τὴ μια θρησκεία στὴν ἄλλη, ὅπως εὐκόλη ἦταν καὶ ἡ ἀλλαγὴ  
στὰ πολιτικά καὶ θρησκευτικὰ δρώμενα τῆς εποχῆς.

Ὁ φθόνος, ἡ συκοφαντία, ἡ ραδιουργία καὶ ἡ ἀπληστία  
ἀνεβοκατεβάζουν ἠγέτες στὰ αὐτοκρατορικά δώματα καθὼς  
καὶ στοὺς ἐπισκοπικούς καὶ πατριαρχικούς θρόνους. Οἱ τρεῖς  
πατέρες τῆς ἐκκλησίας μας, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς  
ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ὅπως ὁ Ἀθανάσιος, ὁ Γρηγόριος ὁ  
Νύσσης καὶ ὁ Εὐστάθιος, υπῆρξαν θύματα τῆς συκοφαντίας,  
τῆς διαβολῆς καὶ τῆς συνομωσίας. Ὁρισμένοι γεύθηκαν τὴν  
πίκρα καὶ τὶς κακουχίες τῆς ἐξορίας. Ἀς θυμηθοῦμε τὰ λόγια  
τοῦ ἱεροῦ Χρυσόστομου πὺ μαρτύρησε καὶ ἀπεβίωσε στὴν  
ἐξορία:

<sup>27</sup> *Ὁμιλία εἰς Τιμόθεον* I, Migne (62, 551).

<sup>28</sup> *Ὁμιλία εἰς Τιμόθεον* I, Migne (62, 552) καὶ *Εἰς Ματθαῖον Ὁμιλία*  
*ΞΑ΄*, Migne (58, 587).



«εμφύλιος πόλεμος άπαντα κατέχει, και ούτε  
ούτος δήλος αλλά συνεσκιασμένος»<sup>29</sup>.

Ο μαθητής του χριστιανοθρεμμένου φιλόσοφου Αμμωνίου Σακκά στο ποίημα του Κωνσταντίνου Καβάφη *Από την Σχολήν του Περιωνίου Φιλοσόφου* (1921) πάσχει από πνευματική ανία -τίποτα δεν τον ενδιαφέρει. Σε αντίθεση με τους φημισμένους μαθητές του Σακκά, τον Πλωτίνο και τον Ωριγένη, ο Καβαφικός ανώνυμος νεαρός

βαρέθηκε και την φιλοσοφία και τον Σακκά.

Ο Σακκάς<sup>30</sup> ήταν γνωστός ως «ο Σωκράτης του νεοπλατωνισμού». Ο ανώνυμος πρωταγωνιστής του ποιήματος είναι αντιπροσωπευτικό δείγμα μιας μερίδας νέων οι οποίοι έχουν χάσει κάθε ενδιαφέρον για όλες τις σημαντικές εκφάνσεις της ζωής, όπως τη φιλοσοφία, την πολιτική, ακόμη και τη θρησκεία:

Την περιέργειάν του είλκυσε  
κομάτ' η Εκκλησία: να βαπτισθεί  
και να περάσει Χριστιανός. Μα γρήγορα  
την γνώμη του άλλαξε. Θα κάκιωνε ασφαλώς  
με τους γονείς του, επιδεικτικά εθνικούς  
και θα του έπαυαν -πράγμα φρικτόν-  
ευθύς τα λίαν γενναία δασίματα.

Και πού θα καταντούσε ένας έφηβος που πάσχει από πνευματική παραλυσία και ο οποίος τοποθετούσε την θρησκεία σε ίση μοίρα με το πατρικό χαρτζιλίκι; Όπως αναμενόταν ο νεαρός

Έγινε ο θαμών  
των διεφθαρμένων οίκων της Αλεξανδρείας,

<sup>29</sup> Ομιλία ότε Σατορνίνος και Αυρηλιανός εξωρίσθησαν, Migne (52, 415).

<sup>30</sup> Απεβίωσε το 242, βλ. Κ.Π. Καβάφη, *Τα Ποιήματα Β'*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα 1991, σ. 117.

Αντίθετα, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, για χάρη της μόρφωσής του, υποβάλλεται σε ταλαιπωρίες και θυσίες:

«Γι' αυτά [εννοεί τα γράμματα] κι' εγώ, ενώ άφηκα πλούτο, ευγένεια, δόξα, πέρασα στειριές, ποντοπόρησα σε θάλασσες... και μορφώθηκα στην Αθήνα»<sup>31</sup>.

Δεν είναι μόνο οι εθνικοί νέοι που είναι διχασμένοι και συγχυσμένοι, αλλά και οι χριστιανοί. Για παράδειγμα ο Μύρης, που ο ποιητής σκηνογραφεί στην Αλεξάνδρεια του 340 μ.Χ., παρουσιάζεται ως χριστιανός ο οποίος ζούσε ως εθνικός:

Απ' όλους μας πιο έκδοτος στες ηδονές  
σκορπώντας αφειδώς το χρήμα του στες διασκεδάσεις.  
...στα ωραία κι άσεμνα ξενύχτια μας  
να χαίρεται, και να γελά, και ν' απαγγέλλει στίχους  
με την τελεία του αίσθησι του ελληνικού ρυθμού.

Και όμως πέθανε σύμφωνα με όλους τους τύπους της χριστιανικής θρησκείας:

στα χείλη του διαρκώς τ'όνομα του Χριστού,  
στα χέρια του βαστούσ' έναν σταυρό<sup>32</sup>.-

Όλοι αυτοί οι έφηβοι, αριστουργηματικά ανάγλυφα της ποίησης του Καβάφη, ήσαν τα ακούσια θύματα μιας περιόδου που βρισκόταν σ' ένα κρίσιμο ιστορικό μεταίχμιο: από τη μια μεριά ο εκφυλισμός της αρχαίας θρησκείας των Ελλήνων και από την άλλη, η δυναμική εξάπλωση της χριστιανικής θρησκείας.

Η αντιπαλότητα μεταξύ χριστιανισμού και ειδωλολατρίας είχε μετατραπεί σε αντιπαλότητα μεταξύ ελληνισμού-χριστιανισμού με κίνδυνο να παρασύρει σε αφανισμό την ελληνική σοφία και γραμματεία -μιά μοναδική κιβωτό

<sup>31</sup> Βλ. Κυπριανού, ό.π., σ. 52.

<sup>32</sup> Βλ. το ποίημα *Μύρης Αλεξάνδρεια του 340 μ.Χ.* (1929).

πνευματικών αξιών και αρετών.

Τα ηθικά, κοινωνικά και θρησκευτικά διλήμματα και προβλήματα του 4<sup>ου</sup> αιώνα, τα οποία καταγράφει η ποιητική χαρτογράφηση του Αλεξανδρινού, ανιχνεύονται και στα συγγράμματα των πατέρων της εκκλησίας μας. Γράφει, για παράδειγμα, ο Μέγας Βασίλειος:

«...σχεδόν από των όρων του Ιλλυρικού μέχρι Θηβαΐδος το της αιρέσεως κακόν επινέμεται»<sup>33</sup>.

Και στον Αθανάσιο εξομολογείται ότι η εκκλησία της Αντιοχείας

«...ουχ υπό των αιρετικών διατέμνεται μόνον αλλά και υπό των τα αυτά φρονείν αλλήλοις λεγόντων διασπάται»<sup>34</sup>.

Και ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός μαρτυρεί:

«...ήδη δε και ομοδόξοις και προς τους αυτούς και υπέρ των αυτών στασιάζουσιν»<sup>35</sup>.

Και προσθέτει

«...κέκμηκα και λόγω και φθόνω μαχόμενος και πολεμίοις και ημετέροις»<sup>36</sup>.

Η αντιπαράθεση χριστιανισμού και ειδωλολατρίας επηρεάζει επίσης αρνητικά το θεσμό της οικογένειας. Συχνά τα παιδιά βρίσκονται στο αντίθετο στρατόπεδο βιώνοντας ενοχές και κρίσεις συνειδήσεως. Ο Καβάφης καταγράφει αυτό το φαινόμενο στο ποίημα του *Ιερέυς του Σεραπείου* (1926):

Ιησού Χριστέ, τα παραγγέλματα  
της ιεροτάτης εκκλησίας σου να τηρώ  
...Κι όσους σε αρνούνται

<sup>33</sup> Μεγάλου Βασιλείου, *Επιστολή* 92, Migne (32, 480).

<sup>34</sup> Μεγάλου Βασιλείου, *Επιστολή* 66, Migne (32, 425).

<sup>35</sup> Λόγος ΚΒ', Migne (35, 1136).

<sup>36</sup> Λόγος *Συντακτήριος* Κ', Migne (36, 48).

τους αποστρέφομαι. –Αλλά τώρα θρηνώ  
οδύρομαι, Χριστέ, για τον πατέρα μου  
μ' όλο που ήτανε –φρικτόν ειπείν–  
στο επικατάρατον Σεράπιον ιερέυς.

Οι συχνές αλλαγές πολιτικών και θρησκευτικών αρχόντων είχαν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση κρυπτοχριστιανών και κρυπτοεθνικών. Το άκρως αρνητικό αυτό κοινωνικό φαινόμενο ο Αλεξανδρινός ποιητής καταγράφει στο ποίημα του *Ο Επίσκοπος Πηγάσιος* (1920), όπου ο ομώνυμος κρυπτοεθνικός επίσκοπος ξεναγεί τον νεαρό Ιουλιανό, που ακόμα έκρυβε τα εθνικά του αισθήματα, στα αρχαία μνημεία της Τροίας:

Εκύτταζαν με πόθον και στοργήν τ'αγάλματα–  
όμως συνομιλούσανε διστακτικώς,  
με υπαινιγμούς, με λόγια διαφορούμενα,  
με φράσεις πλήρεις προφυλάξεως,  
γιατί δεν ήσαν βέβαιοι ο ένας για τον άλλον  
και συνεπώς φοβούνταν να μη εκτεθούν.

Ο επίσκοπος Πηγάσιος σίγουρα απέχει πολύ από το πρότυπο κληρικού, το οποίο οραματίζεται ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ένα πρότυπο το οποίο έχει ανάγκη και η δική μας εποχή:

«καθαρθῆναι πρῶτον εἰτα καθάραι· σοφισθῆναι  
καὶ οὕτω σοφίσαι· γενέσθαι φῶς καὶ φωτίσαι·  
εγγίσαι Θεῷ καὶ προσαγαγεῖν ἄλλους· αγιασθῆναι  
καὶ αγιάσαι»<sup>37</sup>.

Ένα άλλο αρνητικό στοιχείο που ψηλαφεί ο Καβάφης είναι η αλλαγή θρησκείας για οικονομικούς ή άλλους λόγους –και όχι από βαθιά θρησκευτική πεποίθηση. Ο ποιητής ζωγραφίζει με αριστουργηματικό τρόπο την περίπτωση μιας υπηρέτριας στο γνωστό ποίημα *Η Αρρώστια του Κλείτου* (1926). Στο ποίημα αυτό η υπηρέτρια επιστρατεύει ειδωλολατρικές

<sup>37</sup> Λόγος Β', Migne (35, 480).



πρακτικές για να σώσει το άρρωστο παιδί της οικογένειας όπου εργάζεται:

Μες την δεινήν ανησυχία της  
στον νού της έρχεται ένα είδωλο  
που λάτρευε μικρή, πριν μπει αυτού, υπηρέτρια,  
σε σπίτι Χριστιανών επιφανών, και χριστιανέψει.  
ΠΑίρνει κρυφά κάτι πλακούντια, και κρασί, και  
μέλι.  
Τα πάει στο είδωλο μπροστά. Όσα θυμάται μέλη  
της ικεσίας ψάλλει· άκρες, μέσες.

Η ιστορική διαίσθηση του Καβάφη συνέλαβε και τη σημασία της δυναμικότητας του «ξείδωρου» χριστιανικού πνεύματος και την απεικόνισε στο ποίημά του *Συμεών* (1917). Σ' αυτό το ποίημα αποτυπώνεται η τέλεια αυταπάρνηση του ασκητή<sup>38</sup>:

χειμώνα, καλοκαίρι, νύχτα, μέρα, τριάντα πέντε  
χρόνια επάνω σ' έναν στύλο ζει και μαρτυρεί.  
πρίν γεννηθούμ' εμείς, φαντάσου το,  
ανέβηκεν ο Συμεών στον στύλο  
κ' έκτοτε μένει αυτού εμπρός εις τον Θεό.

<sup>38</sup> Μοναχοί όπως τον Συμεών Στυλίτη υπήρξαν η εξαίρεση, βλ. Δ.Σ. Μπαλάνου, ό.π., σσ. 12-13: «Χαρακτηριστικόν της ηθικής εκλύσεως της εποχής ήτο και η κατάπτωσης του μοναχικού βίου, μολονότι δεν απέλιπον βεβαίως μεταξύ των ερημιτών πρότυπα αρετής. Μοναχοί ουχί σπανίως ελησμόνουν τας κυρίως απαιτήσεις του σχήματός των, την παρθενίαν και την ακτημοσύνην, γινόμενοι αφορμή σκανδάλων. Ουχί δε σπανίως συνέζων μετά γυναικών, ως και μοναχαί μετ' ανδρών...Και επί γαστριμαργία εφημίζοντο μοναχοί τινές...Φυσική συνέπεια της καταπτώσεως του κλήρου και του μοναχικού βίου ήτο η έκλυσις του ποιμνίου».

Η άκρα πίστη του Συμεών (π. 389-459)<sup>39</sup> εκθαμβώνει, στο συγκεκριμένο ποίημα, τον εθνικό αφηγητή και επισκιάζει τα ποιητικά και ρητορικά κατορθώματα των εθνικών Μελεάγρου<sup>40</sup>, Λάμονα<sup>41</sup> και Λιβάνιου<sup>42</sup>. Το μεγαλείο της νέας θρησκείας σε όλη του τη δυναμικότητα παρουσιάζεται να εκτοπίζει προς στιγμή δύο κατ'εξοχήν καρπούς της αρχαίας ελληνικής γραμματείας: την ποίηση και τη ρητορική:

Α, Μέβη, τι Λιβάνιος! και τι βιβλία!  
και τι μικρότητες!.....Μέβη, ήμουν χθες -  
η τύχη τό' φερε -κάτω απ' του Συμεών τον στύλο

Και οι τρεις στύλοι της Ορθοδοξίας διακρίθηκαν για την ακλόνητη πίστη τους. Ας αφευούμε για λίγο στην ευγλωττία του ιερού Χρυσόστομου για να πάρουμε μια γεύση της απόλυτης πίστης:

«Χριστός μετ' εμού και τίνα φοβηθήσομαι; κán κύματα κατ' εμού διεγείρῃται, κán πελάγη, κán αρχόντων θυμοί· εμοί πάντα ταύτα αράχνης ευτελέστερα»<sup>43</sup>.

<sup>39</sup> Το ενδιαφέρον του Καβάφη για τον Συμεών Στυλίτη δεν περιορίζεται στο ποίημα αυτό. Ο ποιητής έγραψε ένα πεζό στην Αγγλική ως σχόλιο στα γραφόμενα του Gibbon στο μνημειώδες έργο του *Decline and Fall of the Roman Empire* 6 (1820) σ. 285 καθώς και ως κριτική στο ποίημα του Λόρδου Tennyson *St. Simeon Stylites* (1842).

<sup>40</sup> Ελληνοσύρος ποιητής. Ακμασε περί τα 100 π.χ. Συνέταξε την ανθολογία επιγραμμάτων *Στέφανος*. Στην *Ελληνική Ανθολογία* υπάρχουν περί τα εκατό επιγράμματα τα οποία αποδίδονται στον Μελέαγρο. Σχεδόν όλα περιστρέφονται γύρω από το θέμα του έρωτα.

<sup>41</sup> Πιθανότατα φανταστικό πρόσωπο, βλ. Κ.Π. Καβάφη, *Κρυμμένα Ποιήματα*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα 1993, σ. 186.

<sup>42</sup> Έλληνας ρήτορας και φιλόσοφος (314-393). Γεννήθηκε στην Αντιόχεια, σπούδασε στην Αθήνα (336-340). Δίδαξε ρητορική στη Κωνσταντινούπολη, στη Νικομήδεια και στην Αντιόχεια. Μεταξύ των μαθητών του συγκαταλέγονται ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Ιουλιανός ο Παραβάτης και οι τρεις ιεράρχες.

<sup>43</sup> *Λόγος προ της Εξορίας*, Migne (52, 430).

Όραμά τους η βασιλεία των ουρανών. Ο Μέγας Βασίλειος θεωρούσε ότι οι χριστιανοί σ' αυτή την ζωή είναι «πάραιοι και παρεπίδημοι»<sup>44</sup> και ο Χρυσόστομος συνηγορούσε «οδίται εσμεν, ουχί πολίται»<sup>45</sup>.

Η εμφάνιση, ως εκ τούτου, των τριών προμάχων της εκκλησίας μας στο προσκήνιο της Ιστορίας κατά τον 4<sup>ο</sup> αιώνα, αποτελεί σημαντικότατο σταθμό για το έθνος των Ελλήνων, με διαστάσεις διαχρονικές και οικουμενικές. Οι τρεις ιεράρχες διέγνωσαν σωστά τα σημάδια των καιρών τους, σε αντίθεση με τον Ιουλιανό. Ο Ιουλιανός απέτυχε να κατανοήσει ότι η αρχαία θρησκεία των Ελλήνων βρισκόταν στη δύση της και ότι ο ελληνισμός χρειαζόταν ένα μόσχευμα ανανέωσης που μόνο μια θεόπνευστη θρησκεία, όπως ο Χριστιανισμός, μπορούσε να του προσφέρει. Ο δε χριστιανισμός είχε ανάγκη το φιλοσοφικό περίβλημα που μόνο η ελληνική γλώσσα και γραμματεία μπορούσαν να του προσφέρουν, διασφαλίζοντας έτσι την οικουμενική του διάσταση.

Οι τρεις ιεράρχες κατόρθωσαν το θαύμα της αρμονικής σύζευξης των δύο εν αντιθέσει στοιχείων, πρωτίστως για τους εξής λόγους:

Πρώτον, ήσαν προικισμένοι με ανυπέρβλητη πίστη προς τον Θεό την οποίαν σφυρηλάτησαν μέσω της ασκητικής ζωής.

Δεύτερον, είχαν βαπτισθεί στα νάματα της κολυμβήθρας της ελληνικής γραμματείας, παιδείας και σοφίας.

Τρίτον, επένδυσαν στην παιδεία για την εμπέδωση του οράματος του συγκερασμού των δύο κόσμων που οδήγησε, κατά τον Αλεξανδρινό ποιητή, «στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό»<sup>46</sup>.

Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο ισάδελφος του Μέγας Βασίλειος συνέβαλαν τα μέγιστα ώστε να παύσει η επιβλαβής ταύτιση του ελληνισμού με την ειδωλολατρία. Βαδίζοντας στ'

<sup>44</sup> Γρηγορίου Ναζιανζηνού εις *Μ. Βασίλειον*, Μ.Γ' Migne (36, 561): «πάραικος εγώ και παρεπίδημος».

<sup>45</sup> Βλ. Παπασταύρου Παπαγαθαγγέλου, *Συντροφιά με τους Αγίους*, Δευκωσία 1996, σ. 70.

<sup>46</sup> Βλ. το ποίημα *Στην Εκκλησία* (1912).

αχνάρια των επιφανών εκείνων ανδρών, που θεωρούσαν την «θύραθεν» παιδεία επωφελή για τους χριστιανούς, οι δύο συμφοιτητές, προέτρεπαν τους νέους να σπουδάζουν τόσο τους ιερούς λόγους όσο και τους λόγους των ελλήνων. Γράφει ο Γρηγόριος:

«...το πρώτον των ημετέρων αγαθών είναι η παίδευσις· δεν εννοώ μόνον την ευγενεστέραν και ημετέραν, δηλαδή την χριστιανικήν, αλλά και την εθνικήν, την οποίαν οι πολλοί των χριστιανών, κακώς αντιλαμβανόμενοι, απορρίπτουν ως επικίνδυνον και σφαλεράν και απομακρύνουσιν του Θεού...Ημείς τουναντίον και των εθνικών σοφών αποδεχόμεθα την έρευναν και την θεωρίαν, απορρίπτομεν όμως ό,τι οδηγεί εις το πονηρόν, την πλάνην και την απώλειαν»<sup>47</sup>.

Και ο Μέγας Βασίλειος, τον οποίον η λαϊκή μούσα εικονογραφεί μαθητή να βαστά «εικόνα και χαρτί, χαρτί και καλαμάρι», να πηγαίνει στο σχολειό να μάθει την άλφαβήτα, οριοθέτησε και σφράγισε οριστικά και αμετάκλητα τη σχέση κλασικής γραμματείας και χριστιανικού δόγματος. Η περίφημη του *Ομιλία προς τους Νέους* δίκαια θεωρείται ο Καταστατικός Χάρτης του Ελληνοχριστιανικού ιδεώδους<sup>48</sup>.

Ο Βασίλειος, εν τη σοφία του, αγκαλιάζει ολόκληρη την γεραρά κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδος: ποίηση, ρητορεία, φιλοσοφία, παιδαγωγική και πρότυπα αρετής και ενάρετου βίου. Η συμβουλή του προς τους έφηβους πάντα διαχρονική και επίκαιρη:

«...και ποιηταίς και λογοποιοίς και ρήτορσι και πάσιν ανθρώποις ομιλητέον, όθεν αν μέλλη προς την της ψυχής επιμέλειαν ωφέλειά τις έσεσθαι»<sup>49</sup>.

Ο Βασίλειος, στη συγκεκριμένη ομιλία, συνειδητά επιχειρεί

<sup>47</sup> Βλ. Κυπριανού, ό.π., σσ. 41-42.

<sup>48</sup> Ν.Π. Μπρατσιώτη, ό.π., σ.122.

<sup>49</sup> Μεγάλου Βασιλείου, ΕΠΕ (2, 320).



να εδραιώσει το αδιάρρηκτο της γραμματείας και πολιτισμικής κληρονομιάς των Ελλήνων. Συμβουλευεί τους νέους να αρχίζουν με Όμηρο και Ησίοδο. Να μελετούν τους κλασικούς και μετακλασικούς χρόνους και να εστιάζουν την προσοχή τους στο έργο και στο βίο του Περικλή και του Φειδία, του Πλάτωνα και του Σωκράτη, του Ευριπίδη και του Αισχύλου, του κυνικού Διογένη και του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Ο βίος και η διδασκαλία των τριών πνευματικών μας πατέρων και οικουμενικών διδασκάλων δύνανται να χαρακτηρισθούν ως η νέα διαθήκη, που δίδει όραμα, ιδεώδη και πολιτισμική ταυτότητα στο βυζαντινό κράτος. Καρπός της όσμωσης των δύο ιδεολογιών είναι το ξείδωρο ελληνο-χριστιανικό πνεύμα που θεοποίησε τον Λόγον και ενανθρώπισε το θεόν.

Ως γνωστόν, η εποχή μας, όπως και ο 4<sup>ος</sup> αιώνας, είναι εποχή αντιθέσεων και αντιφάσεων. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι η έκρηξη της γνώσης, τα άλματα της τεχνολογίας και της επιστήμης, αλλά και ο φανατισμός, η βία καθώς και ο εκφυλισμός ηθών και αξιών.

Ο ελληνισμός της Κύπρου, γνήσιο τέκνο του ελληνο-χριστιανικού πνεύματος, αγωνίζεται, σ' αυτό εδώ το μετερίζι της εσχαιάς του ελληνισμού, για εθνική επιβίωση. Συγχρόνως, αισθάνεται τους κλυδωνισμούς της παγκοσμιοποίησης και τις αντιφατικές διαδικασίες ομογενοποίησης και ετερότητας.

Οι ταγοί της παιδείας μας έχουν εθνικό χρέος να δημιουργήσουν ένα όραμα παιδείας που να ανταποκρίνεται στις προκλήσεις του σήμερα - να διασφαλίζει την εθνική μας επιβίωση, την ευρωπαϊκή μας προοπτική, αλλά και την προσωπική ολοκλήρωση. Το όραμα αυτό, πέραν των υψηλών ακαδημαϊκών στόχων, πρέπει να έχει ως βασικούς άξονες την αρετή και τα χρηστά ήθη, τη διατήρηση της πολιτιστικής μας ταυτότητας και της γλώσσας μας *ε λ λ η ν ι κ ή ς*, που κατά τον Καβάφη:

ιδιότητα δεν έχ' η ανθρωπότης τιμιότεραν  
εις τους θεούς ευρίσκονται τα πέραν<sup>50</sup>.

<sup>50</sup> «Υπήρξε έτι το άριστον εκείνο, Ελληνικός». Βλ. *Επιτύμβιον*

Είναι καθήκον της δικής μας γενιάς να επενδύσουμε στην παιδεία<sup>51</sup> για να βοηθήσουμε τους νέους να αποβάλουν από την ψυχή τους, «τους Λαιστρυγόνες και τους Κύκλωπες»<sup>52</sup> της ξενοφοβίας, της μισαλλοδοξίας και της αντιπαλότητας.

Πρόσθετα, ο σοφός Αλεξανδρινός θα μας συμβούλευε να μην ξανακάνουμε το λάθος να καταστρέψουμε το παρελθόν κτίζοντας το μέλλον. Το παρόν πρέπει να σέβεται το παρελθόν:

Γιατί τα σπάσαμε τ' αγάλματά των,  
γιατί τους διώξαμεν απ' τους ναούς των,  
διόλου δεν πέθαναν γι' αυτό οι θεοί<sup>53</sup>.

Είμαι της γνώμης ότι το ελληνικό πνεύμα δύναται να λειτουργήσει και επί των ημερών μας ως χοάνη σύντηξης, σύνθεσης και αφομοίωσης ιδεών και ανθρωπών, ποικίλης κοινωνικής και φυλετικής προέλευσης, ακολουθώντας τη ρήση του φιλόσοφου Ηράκλειτου (500 π.Χ.) «παλίντροπον αρμονίην»-τη δυναμική ενότητα των αντιθέτων<sup>54</sup>.

Κλείνω αυτό το φιλολογικό μνημόσυνο με την ευχή: είθε να μας παραδειγματίσει το ανέσπερο φως που εκπέμπεται

Αντιόχου, *Βασιλέως Κομμαγενής* (1923). Ο Στρατής Τσίρκας θυμάται τον Καβάφη να λέγει «Είμαι κ'εγώ Ελληνικός. Προσοχή, όχι Έλλην, ούτε Ελληνίζων, αλλά Ελληνικός», βλ. Σαββίδης, 1991 ό.π., σ. 123 και το ποίημα *Επάνοδος από την Ελλάδα* (1914).

Ο φιλόσοφος Ισοκράτης (436-338 π.Χ.), ο πρόδρομος της ανθρωπιστικής παιδείας, διαπίστωσε και διατύπωσε τη διεύρυνση της έννοιας του Ελληνισμού, όχι σε εθνική, αλλά σε πνευματική και πολιτιστική βάση: «...και μάλλον Έλληνας καλείσθαι τους της παιδεύσεως της ημετέρας ή τους της κοινής φύσεως μετέχοντας» (Πανηγ. 50).

<sup>51</sup> Το σημαντικό ρόλο της παιδείας υπογραμμίζει και ο Πλάτωνας: «άνθρωπος δε, ως φαμέν, ήμερον όμως μην παιδείας μεν ορθής τυχόν και φύσεως ευτυχούς, θειότατον ημερώτατόν τε γίγνεσθαι φιλεί, μη ικανώς δε ή μη καλώς τραφέν αγριώτατον, οπόσα φύει γη», βλ. και Μ.Γ. Φούγιας, *Η Παγκόσμια Διάσταση του Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 2001, σ. 228.

<sup>52</sup> Βλ. το ποίημα *Ιθάκη* (1911).

<sup>53</sup> Βλ. το ποίημα *Ιωνικόν* (1911).

<sup>54</sup> Βλ. Μ.Γ. Φούγιας, ό.π., σ. 232.

από το βίο και το έργο των τριών μεγίστων ιεραρχών, να αγκαλιάσουμε ό,τι δυναμικό και ζείδωρο στοιχείο μπορεί να προσφέρει ο σημερινός κόσμος. Να το φιλτράρουμε, κατά τις παραινέσεις των ιερών πατέρων<sup>55</sup>, και έχοντας ως οδηγό το ελληνικό μέτρο, να το χρησιμοποιήσουμε προς όφελος του εύ ζείν.

---

<sup>55</sup> Βλ. Μέγα Βασιλείου, ό.π., σσ. 321-331.